

I.

Keletközép-Európa népei a XVIII. század második felében, illetőleg a XVIII. és XIX. század fordulóján számolták fel azt a feudális patriotizmust, mely — főleg a XVI. századtól kezdve — gyarmati sorsuknak is függvénye volt, s amely nemesi felkeléseiket, szegénylegényeik harcát idézte elő a török, Bécs és más hódítókkal szemben. E harcok következtében „Triesztől keletre”, a Visztulától az Adriáig nem alakult ki a hosszú évszázadok folyamán olyan gazdasági-politikai-művelődési centrum, amely egy London, Párizs vagy éppen Weimar funkcióját betölthette volna; a kulturális, az irodalmi élet — néhány szerencsés kivételtől eltekintve — provinciális jellegű maradt, kereteit a vidéki nemesi kúriák, papiakok vagy nagyjából az egyházak irányította közép- és főiskolák adták meg.¹ Itt most még megközelítő teljességgel sem akarom bemutatni a jelenség összes következményét; máshol részletesen szóltam róla.² Már az is szóba került, hogy az irodalomnak e provinciális jellege következtében sajátos műfajai és formái alakultak ki.³ Itt most csak azt hangsúlyozom: a lassú belső fejlődést követve a nyugati: az angol, a francia, az olasz, a német példa mégiscsak eljutott hozzánk, a mi népeinkhez is; a kor lengyel, cseh, szlovák, magyar, szerb, horvát, szlovén, román stb. írójainak rá kellett ébrednie, hogy népe, nemzeti kultúrája fennmaradásához a feudális patriotizmus provinciális életformájának felszámolására, illetőleg új, polgári életforma, urbánus kultúra kialakítására kell törekednie. Kezdetben az összes felsorolt irodalomban heves küzdelem indult a megszokottat, a hagyományost őrző — s az új, az európaibb irodalomért harcoló írók között: a nyelvújítási vagy éppen a feudális (egyházi) műnyelv ellen vívott haroktól kezdve egészen „klasszicizmus” és „romanticizmus” összeütközéséig (és nemegyszer sajátos egybeötvöződéseiig) ennek a harcnak számos válfajával találkozunk. Mondanivalónk szempontjából itt csak két lényeges momentumot kell hangsúlyoznunk:

1. A konzervatív s a haladó írók, álláspontok között számos átmeneti típus, számos árnyalat van; a hagyományok népiességére támaszkodó költő, Horatius tanítványa vagy éppen az, aki az új, Nyugat-Európából ide áramló sajátos történelemszemléletet szuggérálja, egyszerre termékenyítheti meg a megszületőben levő új, modern polgári-nemzeti ideológiát, vagy húzhatja vissza olvasóit a falusi, a mezővárosi élet zártságába, a feudális múltat idillizáló konzervativizmusba. Ha volt ellentmondásokkal terhes korszak a felsorolt irodalmak — s köztük a mi irodalmunk — fejlődése folyamán, akkor éppen a modern nemzeti életért folytatott harc e kezdeti korszaka volt az. Hiszen Európának ezen a területén nem volt olyan erős, öntudatos polgári osztály, amely egyértelműen, kellő átütő erővel tudott volna diadalmaskodni a feudalizmus elévült eszmevilágán.

2. De a modern „nemzeti”, a polgári-nemzeti irodalom kibontakozását az is hátráltatta, illetőleg módosította, színezte a nyugat-európai vagy az orosz fejlődéshez képest, hogy ennek a területnek alig van tájegysége, amelyen ekkor ne két vagy több nemzetiség élt volna egymás mellett vagy együtt, egymással összekeveredve. A lengyel Mickiewicz Litvániában született s belorussz népdalokat sző egyik főművének, az *Ősőknek* a szövegébe, amikor szülőföldje népszokásait akarja bemutatni; a trocheikus lejtésű, felezős tizenkettős, amelyet nálunk „magyar alexandrinus”-nak is szokás nevezni, a szlovák népies-nemzeti felújulás költészetében legalább olyan fontos szerepet játszik, mint a magyarban; az a német polgárság pedig, amely a kereskedelem s az ipar egyik leglényegesebb meghonosítója a cseh, a szlovák, a magyar nyelvterületen és sok helyütt a Balkánon is, közvetítő szerepet játszik az egymással egyre erősebben szembeszálló kis keletközép-európai nemzetek kultúrája között.

E kiragadott példákkal akartam illusztrálni, hogy Európának olyan, az egyetemes európai fejlődésbe szervesen beilleszkedő, fejlődésével más tájegységektől mégis elütő művelődési zónájáról van szó, amelynek a sajátos problémáit két szempontból is érdekes megviz-

* Egy készülő monográfia részlete.

¹ A XVIII. s a XIX. század fordulóján, valamint a XIX. század elején Pesten, Budán és Óbudán, a későbbi Budapest e három elődjében több kultúra élt egymás mellett. Erre a tényre már több kisebb tanulmányban igyekeztem felhívni a figyelmet. Vö.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise-littérature européenne*. Bp. 1964. 327–354. — Ján Kollár magyar kapcsolatait Pesten. In: *Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1965. 139–175.; ua. szlovákul: *Mad'arské vz't'any Jána Kollára v Pešti. Dějiny a národy*. Praha 1965. 85–117. — *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südeuropäischen Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südeuropa. Struktur und Geschichte*. München 1968. 118–127. — Mindezek a kisebb tanulmányok előkészületek arra, hogy a témát egy későbbi időpontra teljes terjedelmében feldolgozzam.

² A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről (XIX. század). *Világirodalmi Figyelő*, 1962. 4. sz. 473–512. — Rövidebben németül is: *Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte. Die ungarisch-slawischen Beziehungen*. *Studia Slavica*, IX. 1963. 311–335.

³ Vö.: *VARJAS BÉLA*: *Irodalom és folklór határmegyén*. Helikon 1967. 1. sz. 27–40.

gálnunk. Egyrészt mert a felsorolt irodalmak közös vonásainak hangsúlyozásával elősegítjük mindegyiknek (s így a magunkénak) az elmélyültebb, árnyaltabb ismeretét, de ugyanakkor ezzel teljesebbé tesszük az eddig meglehetősen csak a nagy nyugat-európai irodalmakra vagy legfeljebb az oroszra koncentrált európai összehasonlító irodalomtörténetírást is.

A provinciális életforma felszámolása a már említett, hiányzó centrumok kiépítésével s új, európaibb, urbánusabb művészetszemlélet kialakításával volt lehetséges. Viszont éppen az előbb mondottuk, hogy az a polgári osztály, amely a maga ipari, kereskedő tevékenységével Nyugat-Európában már idejekorán kialakította a modern „urbs”-t, itt vagy teljesen hiányzott vagy nagyon gyöngye volt ahhoz, hogy egymaga ki tudja építeni a maga Párizsát vagy Firenzéjét. Az átütő erejű polgárságot az említett népeknél vagy a közép- és kismesség vagy egy vékony, az egyház szolgálatában álló értelmiségi réteg képviselte,⁴ itt-ott katonatisztek és sertéskereskedők is részt vettek a művelődési centrumért vívott harcban.⁵ Ezért e területen a fejlődés, a kulturális, az irodalmi élet mozgása épp ellenkező irányban haladt, mint nyugaton. Amíg ott előbb volt meg London, amely az angol színháznak otthont adott, s Párizsban sem a remekírók alkotásai jelentették a város életének első mozzanatait, — addig Keletközép-Európának éppen e korszakában a vidéki kúriáján számtalan levelét író nyelv-reformátor (Kazinczy) éppúgy egy erős művelődési középpont kiépítésében látja a nemzet jövő sorsának zálogát, mint a pravoszláv kolostorok babonásága, sötétsége ellen harcoló szerb Obradović vagy a cseh sajtót elindító Kramerius. Az író sajtát legbenső művészi problémáit sem tudja felvetni anélkül, hogy ugyanakkor — akarva-akaratlan — ne szóljon népe sorskérdéseiről is, s ne lássa, hogy átütő erejű nemzeti kultúra kialakításához fejlett nagyvárosra, központra van szüksége.

Pétevárt az orosz felvilágosult abszolút monarchák építették fel; harminc esztendőig Szaniszló Ágostnak köszönhette kulturális központ jellegét Varsó is. De már Prága, Pest-Buda, majd később Belgrád, Bukarest, Szófia s a többi nem részesült a nemzeti abszolút királyság vagy fejedelemség kultúráit fejlesztő és teremtő pártfogásában; ha Pest-Budának meg is volt a maga József nádora, művelődési centrummá az írók rendje tette.⁶ A magyar irodalom kutatója számára talán ma is megdöbbenő a kérdés: igen ám, de melyik nép írói rendje? Számunkra evidensnek látszik, hogy Kármán Józseftől kezdve egészen Kisfaludy Károlyig egyedül a magyar írók, a magyar irodalmi és kulturális törekvések adták meg a három kisvárosnak (Pestnek, Budának és Óbudának) azt a lendületet, amellyel a múlt század második felére egységes világvárossá fejlődött. Viszont a maga idejében szláv központnak álmolta a szlovák Ján Kollár, aki nemcsak hogy kereken harminc évig volt itt evangélikus lelkész, hanem innen indította el a szláv kulturális kölcsönösség eszméjét hódító útjára. Itt alapították a szerbek a maguk Maticáját, innen vitte magával a románok „erdélyi iskolájának” három vezető tagja, Micu-Klein, Șincai és Maior a maga latinos műveltségét; — horvátok, görögök, örmények, zsidók tartkítják még a XIX. század elején is vegyes lakosságú három városka nemzetiségi képét. A gazdagabb, vagyonosabb polgárság pedig — német; nyelve nemcsak azért jut előnyökhöz a kereskedelmi életben, a magisztrátusban, a különböző felekezetek (főleg a katolikusok s az evangélikusok) istentiszteletein, a színházban s egyes kiadók-nál, mert Bécsnek ez így rokonszenves, hanem azért is, mert az egyre erősebb kapitalizálódással egyre több német vándorolt be az ország fővárosába. Egy röpirat még a múlt század negyvenes éveiben is Texashoz hasonlítja Pestet; a csábító konjunktúra ide épp úgy vonzza az élelmes vállalkozót, mint Észak-Amerikának ekkor nem éppen legkonszolidáltabb tartományába.⁷

Mindazt, amit a modern nemzeti öntudat, a modern nemzeti irodalom kifejlődésének ellentmondásosságáról fentebb elmondottunk, Pest-Buda többnyelvűsége, Babel-jellege csak bonyolította. Ez elkerülhetetlenül sürölődásokra vezetett ott, ahol aránylag kis területen annyiféle nép, nyelv, nemzetiség élt szinte feloldhatóan egyvelegben. Az egykorú Pest-Budát mégsem szabad egymással élethálharcot vívó elemek hangyabolyának képzelnünk. Ahogy nálunk magának a feudális rendnek a megdöntése sem történt egyszerre, robbanásszerű hirtelenséggel, úgy vagyunk a feudális patriotizmusból a modern nemzeti öntudat felé vezető úton is számos átmeneti jelenség tanúi. Többnyelvű írók (pl. a szerb Jovan Pačić), az egymás mellett élő kul-

⁴ I. TÓTH ZOLTÁN: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. MTA II. OK. VII. 4. sz. 274 — 275.

⁵ Erre a kérdésre JOSEF MATE: Europa und die Slawen. Wiesbaden, 1964. c. munkája hívta fel a figyelmet. Vö. recenziómmal. In: Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged 1965. 155 — 174.

⁶ A magyar irodalom viszonylatában a kérdés két alapos kidolgozását ismerjük: 1) CSAHÉN KÁROLY: Pest-Buda irodalmi élete 1780 — 1830. I. — II. Bp. 1931. — 2) WALDAPPEL JÓZSEF: 50 év Buda és Pest irodalmi életéből. Bp. 1935. — Nem értünk viszont egyet Nagy Péter megjegyzésével, amely az 1. sz. jegyzetben említett francia nyelvű tanulmányunkból hiányolja a hivatkozást e két műre (ItK 1965. 716 — 717.) Sem Csatinén, sem Waldapfel nem mond semmi lényegeset a korabeli Pest-Buda többnyelvűségéről.

⁷ Die Auswanderung der Deutschen nach Texas, Nordamerika und Ungarn. Eine Mahnung an die Nation. München 1844. SZEKŰ GYULA: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. 290. alapján idézi KÓSA JÁNOS: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. 17. 40. sz. jegyzet.

túrák közt közvetítő németek (pl. Schedius, az egyetemi tanár), egyszerre két irodalom szolgálatában is álló, két irodalom felüljúlásáért is lelkesedő költők (pl. Vitkovics Mihály)⁸ jelzik ennek a vajúdo kornak nemzetiségi szempontból is átmeneti jellegét.

II.

Pest-Buda írói társulással, a saját otthonukban rendezett összejöveteleken igyekeztek kiépíteni a két kisvárosból a modern irodalmi élet centrumát. Az irodalmi szalón a polgári kulturális élet egyik fontos formája nyugaton is; Pesten viszont nem Madame de Staël vagy George Sand stílusában alakul ki. Épp Vitkovics Mihály legendás vacsorái mutatják, hogy ha Kazinczy „triásza” Pesten működött is, az írók magukkal hozták az országnak ekkor még amúgy sem nagy fővárosába provinciális életszemléletük és életmódjuk legfőbb elemeit. A nemzet, a kultúra döntő kérdéseit bőséges eszem-iszom közben tárgyalták meg, miközben éppúgy felhangzott a nóta, mint egy-egy kultúraltató vidéki nemes kúriáján vagy egy-egy falusi, kisvárosi paplakban. Vitkovics nemcsak nemzetiségi szempontból volt „kétlaki” ember; „kétlaki” volt abból a szempontból is, hogy miközben az ország egyik legképzettebb, legismeretesebb pesti ügyvédje volt, miközben tehát a fővárosi ember rutinjával vezette életét és segítette magyar és szerb íróársait egyaránt, — amikor szíve szerint szólalt meg, amikor tehát — mint vidám társaságok kedélyes nótafája vagy mint Horatiust utánzó episztola-író — verset faragott, vagy — főleg szerbül — a hölgyek kedvére szépprózát írt, akkor Eger dombvidéke, majd szentendrei, pomázi rokonainál tett látogatásai lebegtek a szeme előtt. Nosztalgiaja a vidéki életforma után nem tettetés; említett tanulmányunkban épp azt igyekszünk kifejtetni, hogy „népies” műdalai nem a tudatos költő művei, hanem a derűs „nótafa” dalolja őket, hogy a társaságát mulattassa. A népdal s Horatius viszont épp a „vidékiesség” szempontjából nem kerül egymással elmentmondásba; amikor szabadon fordítja a latin klasszikust, az *Ad Thalliarum* (Carm. I. IX.) magyar szövegében Eged hegye, az Egerben töltött fiatalság emléke tűnik fel.

Csak akkor érthetjük meg Vitkovics Mihálynak Horvát Istvánhoz írt episztoláját, ha megértjük a kor „klasszicista” költőinél „népies”-nek és „klasszikus”-nak ezt a — megengedjük, provinciális — egybefonódását. Amire a kor költője klasszikus mintái közül a legelőkeltebbben, a legnagyobb rokonszenvvel reagál, az a *Laudatio vitae rusticae*: „Beatus ille qui procul negotiis...” Rousseau nyomán közhellyé vált: szembeállítani a csöndes, boldog falusi élet idilljét a túl fejlett civilizáció romlottságával, egészségtelen „hénye gőz”-ével;⁹ ennek a tematikának az egykorú magyar irodalomban se szeri se száma. Lehet pusztá versgyakorlat Horatius nyomán, amely mindössze a klasszikus formát „gyakorolja”, így száll szembe a parlagi hagyomány „debrecenizmus”-aival. De magyarul (vagy bármelyik szomszédunk nyelvén) ebben az esetben sem tud tisztán klasszikus, klasszicista lenni; a nyelvünk számára idegen verselés eleve szokatlan benyomást kelt, a *romantikus* dikció számára készíti elő a talajt.¹⁰ Hát még ha a vidékre vágyó, Rousseau tételét egyéni problémáival átítató költő valóban ihletett horatiusi episztolát ír! Vitkovics említett költeményét — életkörülményei ismeretében — nem lehet „hazug”-nak nevezni;¹¹ elhihető, hogy jól érezte magát Tiszaróffon, hogy Horatius s a szérún szorgoskodó „pórság”, a Tisza csillogása egyaránt derűs hangulatot lopott a szívébe. A pesti fáradságaitól elcsigázott ügyvéd beszámolója ez nyári üdüléséről, költőietlennek egyáltalán nem mondható. Talán csak az a baj, hogy a hazai provinciát Horatius stílusában nem Vitkovics s ő sem ebben az episztolában dicséri először; közhely az, amit ír, még akkor is, ha egy-egy konkrét élménye így is megkapja a nagyváros zajából a vidék csendjébe ma is vissza-visszavágyó olvasót. Amit Kazinczy, éppen Vitkovicshoz, 1811-ben a parlagiasságról, a magyar provincializmus tragikus korlátoltságáról ír,¹² a fonákja ennek a vidéki „idill”-nek, realitás, kijózanítóbb, előbbre mutató. Vitkovics mégsem csal, mégsem játssza mindössze a divatos költő szerepét, amikor Horvát Istvánhoz írt hexamétereiben azt írja, hogy: „Így, így kívánnék én élni!”

Ennek az átmeneti kornak a Horatius-ideálja egyébként is szervesen bele tudott illeszkedni mindabba, amit e tanulmányban már eddig is érintettünk. Nemcsak azért, mert nyomai már ott vannak a hazai, kulináris latinságban, a felekezeti kollégiumok poétika óráin is; Hora-

⁸ L. Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő c. tanulmányomat, amelyet a szerkesztés alatt álló délszláv — magyar kapcsolattörténeti kötet számára írtam. Egyelőre kéziratban.

⁹ Horvát Istvánhoz. Vitkovics Mihály költeményei. Kiadja: Szvorényi József. Bp. 1879. I. 115 — 118.

¹⁰ Vö.: HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 93. — ua.: Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Berzsenyi Dániel. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 143.

¹¹ Vö.: MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 257.

¹² Vitkovicsához c. episztolájában.

tius a vidéken pipázgató nemesúr vagy tiszteletes provinciális kultúrájához éppúgy hozzátartozik, mint a históriás ének, Gyöngyösi vagy Amadé. De „korszerűvé” válik az átmenetnek, a forrásnak ez éveiben azért is, mert hazáivá teszik. Az *Aa fontem Bandusiae* fordítása közben nemcsak Faludi Ferenc és Virág Benedek teszi át a költeményt a hazai táj idilli környezetébe, hanem például a szlovák Ján Hollý is. Nála annak a falunak a népe záródik el a forrás hús vizéhez, amely egy nemzedékkel később, a Štúr iskola költőinél (akárcsak a mi irodalmunkban Aranynál és Petőfinél) a nemzeti haladás legfőbb záloga lesz.¹³

Ne ítéljük el hát Vitkovicsot azért, hogy a vidéket dicséri a „koszorús Flaccust”, „kedveltjét” olvasva. Inkább az töltsön el csodálattal, amit erre a versre 1815-ben Berzsenyi válaszolt.

Előzményül csak annyit, amennyit a két költő viszonyáról, illetőleg Berzsenyi látogatásairól tudunk. Vitkovics két ízben számol be Kazinczynak arról, hogy a niklai remete az ország fővárosában járt: 1810-ben¹⁴ és 1813-ban;¹⁵ a szóban forgó vers nyilván e második út visszhangja. „Olly nagy ellenzetet, mint amilyen vagyon az ő külső viselete, tartása, bánásmódgya és poesisa közt, lehetetlen csak képzelni is”: — így foglalja össze Vitkovics Berzsenyi magas kultúrájának és vidékies viselkedésének a kontrasztját, s ezt Szemere is megerősíti.¹⁶ Az 1813-i látogatás alkalmával úgy kellett elcipelni az akkori pesti irodalmi élet vezetőihez, Virághoz, Kulcsárhoz, csak erőszakkal lehetett ott tartani Vitkovics vacsoráján, ahol többet hallgatott mint beszélt és: „Votsora végével sietett haza. Helmecki el akarta kísérni, de ő bezárván a hintó ajtaját, kérte, hogy ne fáradjon. Más napra kitsínáltuk, hová megyünk el. Más nap hajnalokor bútsútlan itt hagyott Bennünket. Ez az olly érdemes Barátunk, igen elszokott az emberektől, és minden gyönyörűsége, a mint szavából, viseletéből kitetszik, a Magánosság. Az ő szép munkái és külsője között Ég, föld a különbség.”

Emberkerülő, sőt embergyűlölő vadóc: a Berzsenyi pesti látogatásairól szóló beszámolókká summája. Annál nagyobb a meglepetésünk, hogy leveleiben e vadócságnak semmi nyoma nincs: „... s köszöntsé... a nyájas Vitkovicsot kedves Theodórájával együtt”, írja Helmeckinek néhány hónappal az emlékezetes pesti út után,¹⁷ majd a következő év januárjában: „Hidd, én Tirólatok mindenkor hálás szívvel emlékezem, s mindenkor örömet hallok Rólatok.”¹⁸ S hogy a fent leírt tények és az elemzésre kerülő költői levél közt levő ellentmondást még jobban kiélezzük, ismét csak az egyik Helmecki Mihályhoz írt leveléből idézzük: „Mondd meg Vitkovicsnak, hogy az ő flaccusi Epistoláját a Múzeumban igen nagy gyönyörűséggel olvastam.”¹⁹

Maga a *Vitkovics Mihályhoz* című episztola²⁰ — legalábbis az első benyomásra — első versszakával is ezt a látszatot kelti. Mintha a niklai magányában, elhagyatottságában élő költő teljes mértékben megértené a városi hajszába belefáradt ügyvédet, hogy — Horatius nyomán — a vidéki élet után vágyakozik. Nem is tagadhatjuk, az első tíz sor világosan utal rá: ennek serkentő, pozitív hatása van a falusi magányába belesavanyodott Berzsenyire; mintha — egy pillanatra — ő is szebbnek látná azt a környezetet, amelybe pedig annyira belefásult.

A második versszakban viszont — a lelkes, hízlegően baráti beszélgetés után — a költő az ellenkező végletbe csap át. Vagy nem ironikus célzást jelentenek-e a klasszicista szentimentalizmus természetrajongásának közhelyszerűségére a következő sorok:

„Igen, de minthogy minden verselők
Homér atyántól fogva ekkorig
Falut dicsértek...”

Frappánsan következik a versszak csattanója: ő Pest-Budát éneklí meg. Elhiszi ő, hogy Vitkovics valóban jól érezte magát Roffon, de korának nemcsak irodalompolitikai, hanem művészeti problémáin is töprengve megérzi: más itt most a tennivaló.

S így lép elő a harmadik versszakban ő maga, a soha meg nem nyugvó, mindig belső háborgásaival küzdő költő, akinek — Vitkovicsal mégiscsak ellentétben — a falusi magány

¹³ Vö.: JÁN HOLLÝ: Na Ságelskú studenku (A szágeli forráshoz). OTAKAR JIRÁNI: Antika v selankách Jana Hollého. Šborník filologický, 1922. 272—326. — ua.: Antické vlyvy v lyrice J. Hollého. Bratislava (folyóirat) 1928. 76—126.

¹⁴ Kazinczy levelezése VII. köt. 351. Vitkovics Kazinczynak Pesten, 1810. IV. 6.

¹⁵ I. m. X. köt. 444—445. Vitkovics Kazinczynak. Pesten, 1813. VI. 29.

¹⁶ I. m. VII. köt. 398—407. Szemere Pál Kazinczynak. 1810. IV. 27.

¹⁷ Berzsenyi Dániel összes művei. Bp., 1968. 434. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1813. VIII. 15.

¹⁸ I. m. 436. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1814. I. 25.

¹⁹ I. m. 442. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1814. XII. 15. — Döbrentei: Erdélyi Múzeum-máról van szó.

²⁰ A MERÉNYI OSZKÁR sajtó alá rendezésében megjelent Összes műveiben található szöveg alapján dolgoztunk: 116—118. — Elemzésünket MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel, 256—257. és VARGHA BALÁZS: Berzsenyi Dániel. Bp., 1959. 193—195. fejezetéseivel vetettük össze.

jelenti a prózát, s akit a gellérthegy-i látványtól fog el a szédület; — a nagyváros, a hatalmas folyam méretei, a hídon s a házak közt hullámzó tömeg ragadztatják el. Több költőtársának (s többek között Vitkovicsnak) provinciális szemléletét támadva mindebben a „tanult kéz nagy remekjei”-t, a „dicső” ész alkotásait látja; — de — s ez Berzsenyi egész művészetére jellemző — intellektuális racionalizmusa nem merev s főleg nem rideg. Sőt: az emberi elme diadalát szinte a következő romantikus nemzedék pátozával üdvözli; mindaz, amit az ő szemében igen nagy város forgatagából észrevesz, „— újabb meg újabb érzelmekre gyújt”-ja, az ész, amely mindezt megalkotta, „dicső”; — a romantika idillizmusára vall az a jelzője, amellyel a nagyvárosban az „élet édes bája”-ról beszél. Berzsenyi, a faluról Pestre vetődött költő a várost idealizálja úgy, ahogy Vitkovics Tiszaroff világát.

„Kívánhat-e még többfélét szemem?” A gellérthegy-i látványról úgy beszél tehát, mint olyan élményről, amely számára valami nagyot, valami beteljesülés-félét, sőt: feloldódást jelent.

A *negyedik* versszak ebbe a feloldódásba illeszti bele találkozását pesti barátaival, beleilleszkedését e baráti kör szokásaiba, tisztelgését Virágnál, részvételét Vitkovics vendéglátásán, látogatását Szemerénél. Meghökkenő az ellentmondás e sorok lelkesültsége, felszabadultsága — és a barátoknak Kazinczyhoz intézett beszámoló, tehát a valóság között. Emeljük ki ebből csak azt, hogy Berzsenyi milyen szófukar, sőt hallgatag volt pesti tisztelői társaságában, s hogy itt, az episztolában mily’ lelkesen, felszabadultan számol be arról, mint vitatták meg:

„Hol majd hazánknak ó s új dolgait,
Majd a világnak főbb történeteit. . .”

Ez a kiáltó ellentmondás csak folytatódik az *ötödik* versszakban, ahol a költő a színház, a hangverseny, a parkok szépségéért ragjong. Vitkovics és Szemere beszámolóit szerint valójában sehová sem akart elmenni, mindössze Bihari zenéjére volt kíváncsi, amelyet viszont a pesti irodalmi élet emberei ekkor már nem soroltak a hozzájuk, céljaikhoz méltó „fentebb szépségek” között.

Hogyan oldódik fel mindez? Feloldódhat-e egyáltalán?

Erre a kérdésre a *hatodik* versszak felel: az élet öröme a *hasznos élet* társa, s nem a helynyelésé. De Berzsenyi számára a hasznos élet a „bölc nyugalmá”-val jár együtt, amely „háboríthatatlan”. Ezzel a sajátmagának adott, befelé irányuló elégtétellel oldja fel mindazt a *gátlást*, amelyet az eddigi életmódja s a pesti fény, — falusi magányában ismely érzés- és gondolatvilága s több, városban élő társának felületessége közt lappangó ellentét miatt érzett. Mint amikor a felserdült ifjú először kerül őt egyenrangú félnek kezelő felnőttek társaságába: ott, közöttük félszeg, de a találkozás után boldoggá teszi az a tény, hogy lehetősége nyílt az érdekes vitára; pedig *akkor* tele volt szorongással.

S az egyszeri élmény megnyugvással tölti el további élete, sorsa szempontjából is. Ennek az *utolsó hat* versszak a bizonyítéka, amelyekben — megengedve, hogy: „. . . a bölc boldog mindenütt . . .”, saját magányának, primitív környezetének és Vitkovics életmódjának az éles szembeállításával zengi az urbánus életforma fölényét a provinciálissal szemben. Így lesz epistolája a reformkor nagy törekvéseinek előkészítőjévé ugyanakkor, amikor a költő legbensőbb problémáira is megoldást keres.

Emeljük ki ebből a problematikából a legkínzóbbat: a magányt. Nem elvont „*Magánosság*” ez, amely a XVIII. század végének Közép-Európa-szerzte oly kedvelt témája volt. Berzsenyi a kor legnagyobb szellemei közül abba a környezetbe zuhan vissza, ahol:

„Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
S lesújt pipádért, hogyha nem vigyázzs.
Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
S utálja mindazt, aki boldogabb.
S mi szép mulatság: látni izzadását?
Mi szép nekem még: rajta szántanom,
S aszott kezéből lesni sütemet?”

Kétségtelen, hogy a nemesúr szemével méri föl környezetének embertelenségét, a művelt ember magányát a műveletlenek között. De már meglátja e helyzet fonákságát szociális szempontból is, már felvillan benne a *változtatás szükségességének* megérzése. Drámai, sőt tragikus módon döbbsen rá olvasóját földesúr és jobbágy viszonyának tarthatatlanságára a XIX. század elején.

Aminthogy az egész episztolán bizonyos drámaiság vonul végig. Mint Berzsenyi több hasonló műve, ez sem más, mint egyetlen hosszú monológ; bátran lehetne szerves része egy olyan drámai költeménynek, mely a város s a provincia tragikus ellentétéről szól a kor Magyar-

országán. Véletlen-e, hogy Berzsenyi — az általa művelt összes többi műfajtól eltérően — nem magyaros s nem kimondottan óklasszikai versformában, hanem váltakozó ötös s hatodfeles rímtelen jambusokban, ún. „blankvers”-ekben írja őket?²¹ Mintha ezzel is annak akarná tanújelét adni, hogy itt most végképp megszünteti a népies forma s az igényes mondanivaló vagy éppen a horatiusi vers s a modern látásmód közt minden egyéb költeményében meglevő feszültséget; a „blankvers” nem horatiusi jambus, hanem a modern nyugati irodalmakból jött hozzánk. Itt szerintünk az a szerepe, hogy vele a költő kiemelje: modern problémáról szól modern formában. S ez annál fejtűnőbb, mert hiszen Vitkovics hexaméterekben írta azt az episztolát, amelyre ő reagált. Feszültségei feloldásával, vagy legalábbis e feloldásra törekedve a jövőbe mutat. S valóban: az, ahogy a költő a Gellérthegy alatt elterülő nyüzsgő nagyvárost megfesti, ekkor még inkább csak víziója annak, amit a későbbi nemzedékeknek sikerült megérniök.

Jambikus sorai csaknem kifogástalanok; itt-ott cseréli fel a jambust egy-egy spondeusz-szal vagy pirriciusszal; de sohasem úgy, hogy az az emelkedő ejtést megzavarja. Az első versszak képlete alapján érdekes megállapítanunk: rendszerint a harmadik ütemben van hosszú szótag a rövid helyén, de úgy, hogy deklamáció közben rövid ejtésének semmi akadálya sincs.²²

Vajon az ötös és a hatodfeles jambusok szabályosan váltják-e egymást? Ha mechanikus „verstani” szempontból nézzük, — nem. Így például az első, tízoros versszakban az ötödik s a nyolcadik; a második négy sorosban a negyedik; a harmadik tízennégy sorosban az első két, a tizennegyedik s a tizenkettedik; a negyedik húsz sorosban az első két, a negyedik, a hetedik, a tizenkettedik, a tizenhatodik, a tizennyolcadik s a tizenkilencedik verssor tizenegy szótagú és í. t. Ezzel a mechanikus számolással nehéz az ötös s a hatodfeles jambusok váltakozásában bármilyen szabályosságot is felfedezni. Ha viszont egymás alá írjuk a költemény valamennyi tizenegy szótagú verssorát, érdekes eredményre jutunk:

1. vssz.: S annak szelíden bájoló nyugalmát,
Kertem virági szebben illatoznak,
2. vssz. Hogy én Budáról s Pestről énekeljek
3. vssz. Midőn Budának roppant bércfokáról
Szédülve Pestnek tornyait tekintem
Az élet édes bájait mutatják,
S mindazt előttem testesülve látom,
4. vssz. Hát amidőn majd véled s Helmezcinkkel
Virághoz együtt ballagunk karöltve,
Onnét tehozzád s nyájas asztalodhoz
Onnét Palinkhoz, Pécel dalosához
Száguldjunk által és mustrára intjük
És a világok systemáit oldjuk
Platónkkal újabb s szebb respublikákat
Alkotva, Solont s a dicső Lykurgust
5. vssz. Szemünk legelhet Thespis bájvilágán
Szívünk örömré olvadozva repdez
6. vssz. Mi kell tehát több? Élni és örülni
S használni célunk, nem pedig heverni,
S a bölcs nyugalma háboríthatatlan

²¹ Érdekes, hogy mind Horváth János, mind Merényi Oszkár csak *kétféle* verselésről beszél Berzsenyivel kapcsolatban: a hagyományos „magyaros”-ról és az óklasszikairól. (A 10. és 20. sz. alatt említett művekben). Egyedül Vargha Balázs emeli ki egy helyen, külön a költő jambusait (l. a 20. sz. alatt i. m., 186.)

²² Az első versszak képlete:

u - /u - /²- /u - /uü//
u - /u - /u - /u - /u - //
u - /u - /²- /²- /u - //
u - /u - /²- /u - /u - //
u - /u - /²- /u - /u - // - > //
u - /u - /²- /u - /u - //
-²/u - /²- /u - /uü//
u - /u - /u - /u - /u - /u > //
u - /u - /u - /²- /uü//
u - /u - /u - /u - /u - //

7. vssz. Nyugodni, enni, inni és alunni
Léhet mezőn is; oh, de mint örüljek
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
Szívemnek ember és rokon kebel kell,
8. vssz. Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
S mi szép mulatság: látni izzadását?
Werbőczi hajló nyelvén, és merészen
A szent igazság mellett harcra kelni?
9. vssz. De boldogabb ott mégis, hol körülte
Mint hol magába zárva él magának,
10. vssz. Rendeltetésünk nem magányos élet
S nem a világi jókat megtagadni
De józan ésszel vélek élni tudni
11. vssz. Maradj s perelj te Pesten, s élj vidáman
12. vssz. Ha van mit ennünk, innunk és szereznünk
Kívánhatunk-e s lehetünk-e több jót
S adhatnak-é mást a királyi kincsek?
Így ír, így érez, így él most barátod

Hatodfeles jambus a költeménynek minden egyes sora, amely a költő mondanivalójának lényegét emeli ki: — így, összeolvasva csaknem teljesen, mindenesetre féltreérthetetlenül adja vissza azt, amit Berzsenyi az egész verssel mondani akar. Ennek igazolására vizsgáljuk meg pl. a harmadik versszakot: hatodfeles jambusai a költő szédületét s a nagyvárosi élet vonzását hangsúlyozzák — a tízszótagú versek e szédületnek s vonzásnak mintegy csak illusztrálására szolgálhatnak. De még feltűnőbb ez ott, ahol a költő életfilozófiáját fejt ki, s ahol a sorok többsége hatodfeles jambus (az alapigazságok: pl. a hatodik, a tizedik, a tizenkettedik versszakban). Az ötös jambusok ezekben mintegy csak igazolják vagy éppen kiegészítik a mondanivalót. Ezt azzal erősítjük meg, hogy elismételjük a hatodik versszakot:

Mi kell tehát több? Élni és örülni
S használni célunk, nem pedig heverni,
S a bölcs nyugalma háboríthatatlan
A pesti bálban s csörtetés között,
Mint a magányos rejtek árnyain.

A költemény egészében a hatodfeles jambusok száma jóval kisebb mint az ötösöké: — ez a versszak kivétel. Itt a három első vers tizenegy szótagú, s csak a két utolsó tízes. Nyilvánvalóan azért, mert erre a szakaszra esik az egész költemény mondanivalójának súlypontja: itt kísérli meg feloldani a már bemutatott feszültségeket. Lényeges elvi megállapításai után már „csak” ötös jambusokban következik a városi s a falusi életforma vagylagossága.

A költemény verselésének e rövid vizsgálatával csak megerősíteni akartuk azt, amit a következőkben összegezhetünk: a *Vitkovics Mihályhoz* a feudális Magyarországból a kapitalista Magyarországra, a felvilágosult klasszicizmusból a romantikába való átmenet idején új témát vet fel: *urbanitás* és *provincializmus* ellentétének és ellentmondásának problémáját. Ezért előképe számos fontos magyar lírai műnek Vörösmarty IV. és X. ódájától kezdve²³ *A merengőhöz*-ön, Czuczor: *A falusi kislány Pesten-en*, Madách számos jelenetén, során, Juhász Gyulán (*Térzene, A végeken, északon, Falusi állomás* stb.) keresztül — *A Hortobágy poétájáig*. Meghökkenő, mennyi Ady e verse s Berzsenyinek paraszti környezetéről írt sorai között a rokonság: a provincián élni kényszerülő nagy szellem tragikus szituációja szinte azonos a két költeményben, csak — természetesen — más és más társadalmi viszonyok között.

²³ Vö.: HORVÁTH KÁROLY: A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében). Bp. 1968. 109 — 110.

Sejtette-e Berzsenyi, hogy amikor elfogta a szédület a Gellérthegy fokán, jövendő olvasói hosszú nemzedékei számára voltaképpen nem is a jelent, hanem a jövőt éneklie meg? Sejtette-e, hogy amikor perbeszállt Vitkovicssal, s a provincia idilljének ellentmondva az urbanitásba látta meg a magyar jövő útját, olyan problémát vetett fel, a magyar kultúra s a magyar művészetek olyan kettősségére hívta fel a figyelmet, amely — ne áltassuk magunkat — még ma, szocializmust építő világunkban is megvan s felszámolásán a mi nemzedékünknek kell fáradoznia?

Köztudomású, e tanulmányban is céloztam rá, hogy az a Vitkovics Mihály, akivel Berzsenyi e versében vitába szállt, szerb származású volt, irodalmi ténykedését is megosztotta a magyar és a szerb nyelv művelése között. Vajon amikor a niklai magányából kiszabadult Berzsenyi Dániel fellépett a Gellérthegy legmagasabb pontjára, s meglátta maga előtt a számára akkor is csodát jelentő kettős fővárost, gondolt-e arra, egyáltalán: tudott-e arról, hogy akkor még több nyelv, több kultúra igyekezett belőle centrumot építeni a maga számára? Ezt a kissé talán meghökkentő kérdést tesszük fel, mielőtt a jelzett téma feldolgozásába fogunk; azzal igyekszünk rá felelni, hogy bemutatjuk: hogyan élt itt több nép, több nyelv kultúrája egymás mellett, s hogy ez a tény milyen rokonná tette őket. Provincializmus és urbanitás, hazai hagyomány és európaiság: — e problémák nemcsak a magyar írókat készítették vitára, töprengésre a XVIII. század közepétől kezdve az egész romantikus korszakon keresztül. A magyar, a német, a szlovák, a szerb, a horvát, a román, a görög stb. irodalomtörténetírás számára egyaránt tanulsággal szolgálhat majd mindaz, amit — Vitkovics és Berzsenyi e levélváltására állandóan figyelve — a következő fejezetekben akarunk elmondani.

Végeztül még csak annyit: a XIX. század negyvenes éveitől kezdve, de főleg a forradalom bukása és 1867 után a főváros egyre kevésbé poliglott, egyre magyarabbá lesz. A történelmi Magyarország volt nemzetiségei visszahúzódnak oda, arra a területre, ahol nagy többségük élt. A századvégen s főleg századunk elején Janko Jesenský, a kor egyik legjelentősebb szlovák költője már *ellenszenvvel* dalol Budapestről:

E vad zsvajból el, haza vágyom,
hol vig madárdal csattog az ágon,
hol gyöngy csengéssel kis patak csobog
s égne az arcon meleg mosolyok.

Ei innen! Itt a lég is szín-mocsok!

(Sziklay Ferenc fordítása)²⁴

Vitkovics Mihály ártatlan, preromantikus vidékre vágyását erre a korszakra a kiélezett nemzetiségi kérdés mérgezte meg; a szlovák polgári realizmus írója Budapestben már csak elnyomói fellegetvárát tudta meglátni. A két háború közti időszak szocialista szlovák költője, Ján Rob Poničan *Budapešť* című versében ugyan egy kissé keserű szájjal gondol arra, hogy fővárosunk palotáit a szlovák dolgozók izzadságával is építették, — de aztán kimegy a külvárosokba, s ott megtalálja az 1919 dicső emlékét idéző proletariátust, amellyel kezét tud fogni.²⁵

Mintha párhuzamos jelenség volna város és falu ellentétének a magyar irodalom jelenében tapasztalható feloldódásával: — a mai szlovák költők (egy Štítnický, egy Lajóciak) — akár csak többi szomszédunk költői — a felszabadulás után vesztik el a keserű szájját s érzik meg a múlt egymást összekötő jellegét, közösségét, ha Budapestről írnak. Ez a város elvesztette ugyan többnyelvű jellegét, — de a szimbiózis nyomai változatlanul megmaradtak benne.²⁶

Sziklay László

²⁴ Teljes magyarra fordított szövegét közli SZIKLAY LÁSZLÓ: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. 638–639.

²⁵ I. m. 701.

²⁶ E közlemény két utolsó bekezdését a készülő monográfiának nem a bevezetésébe szánom; a zárószó summáját igyekszem bennük megírni.